
*1670th Anniversary
of the death of
St. Emperor Constantine
the Great,
337-2007*

*1670 година
од смрти
св. цара Константина
Великог,
337-2007.*

It is an honor as well as a pleasure to open the Sixth Niš and Byzantium Symposium. Since this series of scientific meetings began five years ago in 2002, the annual conference has become known throughout the Balkan Peninsula and beyond. Scholars from various parts of the world have come to participate, to listen to papers on a variety of subjects, and to learn about the history and monuments of Niš and its vicinity. The prompt publication of the proceedings of each Symposium, in an attractive hard copy book and conveniently on a website, makes the articles from the symposia widely and readily available. By sponsoring this annual symposium and its publication, the city of Niš has, in the English expression, put itself on the map.

The long history of Niš, from Roman Naissus to the present day, together with its geographical position on the millennia-old road from central Europe to the Mediterranean Sea, makes it an ideal center for the study of the history and the archaeological heritage of the city and its surrounding region. Because of the strategic geographical location of Niš, that history has often been closely connected with major historical events in the Balkans.

The Niš and Byzantium symposium provides an opportunity for a number of scholars in a variety of fields, who might otherwise never encounter one another, to come together,

Част ми је и задовољство да отворим Шести симпозијум „Ниш и Византија“. Ова серија научних скупова започела је 2002. године, пре пет година, током којих је та годишња конференција постала позната на целом Балкану и шире. Научници из различитих делова света долазили су да лично учествују, слушају излагања о многим темама и стичу сазнања о историји и споменицима Ниша и његове околине. Уредно објављивање зборника радова са сваког симпозијума, у атрактивној књизи и у погодном електронском облику на Интернету, чини радове са симпозијума лако доступним широком аудиторијуму. Спонзорисући овај годишњи симпозијум и његове публикације, Град Ниш се прославио или, што би се у маниру енглеског језика рекло, истакао на мапи света.

Дуга историја Ниша, од римског Наисуса до данашњих дана, заједно са његовом географском позицијом на миленијумима старом путу од Централне Европе ка Медитерану, чини га идеалним центром за изучавање историје и археолошког наслеђа овог града и региона који га окружује. Услед стратешког географског положаја Ниша, његова историја је често била уско повезана са главним историјским догађајима на Балкану.

Симпозијум „Ниш и Византија“ омогућава бројним научни-

Портрет цара Константина са групним налазима у тренутку када је откривен (укрсна игла са крстом, новац Константина и Јустинијана, наушнице, делови ваге,...)

„Ова бронзана глава ископана је 25. августа 1900. год. приликом грађења новог моста на Нишави код нишке Тврђаве, у темељу на десној обали нишавској у дубини од 7,50 мет. Изнад површине земље“

The portrait of Czar Constantine with the group of finds at the point of discovery (a decorative hair-pin with a cross, coins of Constantine and Justinian, earrings, fragments of scales, ...), the documentation of the Archaeological Institute in Belgrade

„This bronze head was excavated on August 25, 1900, during the construction of a new bridge over Nišava near the Fortress of Niš, in its foundations at the right bank of the river, at the depth of 7.50 meters. Above the land surface“

not only to give formal papers, but also to have informal discussions that spark new ideas and possibilities for research. We also enjoy the incomparable hospitality of the city of Niš and the fruits of the labors of those who have worked so hard to organize this symposium and to make it a pleasant, productive, and smoothly-working event.

We are gathered here to celebrate the life and, more specifically, the anniversary of the death of Constantine the Great, emperor of the Roman Empire from 306 until his death on 22 May in the year 337 AD. Born at Naissus in 272/3, Constantine died in somewhat obscure circumstances, about which even the surviving, more or less contemporary, 4th century sources do not agree.

But perhaps this disagreement among historians and other writers of the 4th century about the death of Constantine is not surprising, because almost every known action of Constantine has been a matter of scholarly debate. Take, for example, from the early years of Constantine's reign, the battle between the forces of Maxentius and Constantine at the Milvian Bridge¹ in Rome in the year 312 AD. A recent archaeological discovery in the city of Rome, on the Palatine Hill, has shown that the imperial *insignia* of Maxentius, including his scepter, were buried with great care either before the battle or immediately after it, presumably from fear that those *insignia* would fall into the hands of Constantine. Maxentius did not survive the battle; he drowned in the Tiber River, and the *insignia* were not recovered, until their discovery by archaeologists on the slope of the

¹ Actually, of course, at Saxa Rubra, north of Rome on the Via Flaminia.

цима из различитих области, који се иначе можда никада не би срели, да се окупе не само да би изложили своје радове, већ и да би водили неформалне разговоре из којих често заискре нове идеје и могућности за даља истраживања. Исто тако, учесници уживају у изузетном гостопримству Града Ниша и резултатима ангажовања свих оних који су се јако потрудили да организују овај симпозијум и да га учине пријатним и продуктивним догађајем који се глатко одвија.

Окупили смо се овде да бисмо прославили живот и, тачније, годишњицу смрти Константина Великог, владара Римске Империје од 306. године до 22. маја 337. године, када је умро. Рођен у Наисусу 272/3. године, Константин је умро у прилично неразјашњеним околностима о којима се не слажу ни сачувани, више или мање савремени, извори из IV века.

Међутим, ово неслагање међу историчарима и другим писцима из IV века о Константиновој смрти можда и није за чуђење, јер је скоро свака позната Константинова акција била предмет научне расправе. Узмимо, на пример, детаљ из првих година Константинове владавине, битку између војски Максенција и Константина на Милвијском мосту¹ у Риму 312. године нове ере. Недавна археолошка открића у граду Риму, на брежуљку Палатин, показују да су Максенцијеве царске инсигније, укључујући и његов скиптар, биле врло брижљиво покопане или пре или непосредно после битке, вероватно услед страха да могу пасти у Константинове руке. Максенције није преживео ову

¹ Заправо, наравно, у Сакса Рубри, северно од Рима на путу "Via Flaminia".

Palatine Hill near the Colosseum in 2006.² This piece of archaeological information is the latest addition to our knowledge of the final conflict between Maxentius and Constantine for control of the city of Rome and the western Roman empire.

But the long-standing and probably unanswerable questions about the Battle of the Milvian Bridge have to do with the vision or dream that led Constantine to put the *Chi-Rho* symbol on his soldiers' shields. What was the meaning of that symbol in that context? What did it mean to Constantine himself, whose own accounts of his visions changed through time? The interpretation of Constantine's actions in the year 312 have ranged from his immediate conversion to sincere and whole-hearted Christianity to his cynical and cold-blooded recognition of the political advantages that support of Christianity might bring to him.

One reason why the debate about Constantine becomes so passionate is that questions about Constantine's motivations and actions strike directly at the re-creation of Christianity in the early 4th century as a legal and hierarchical religion, indeed one that would become - only about a half century after Constantine's death - the new Roman state religion and the only legal religion in the Roman empire. Because Christianity in various forms continues to be a leading religion in the world today, it is not surprising that scholars and others hold strong views, objective and subjective, about the emperor who - whatever his own beliefs may have been - undoubtedly

битку; удавио се у реци Тибар, а инсигније нису биле повраћене, све док их археолози нису открили на падини Палатина близу Колосеума 2006. године.² Овај археолошки податак је последња информација додата нашим сазнањима о коначном сукобу Максенција и Константина због превласти у граду Риму и западном римском царству.

Али, давнашња питања у вези са битком на Милвијском мосту, на која се вероватно и не може одговорити, тичу се визије или сна који је навео Константина да стави симбол *Chi-Rho* на штитове својих војника. Које је било значење овог симбола у том контексту? Шта је он значио за самог Константина, чији се исказ о сопственим визијама мењао током времена? Интерпретирање Константинових активности у 312. години креће се у опсегу од његовог непосредног преобраћања у искрено и свесрдно хришћанство до његовог циничног и хладнокрвног признавања политичких предности које му је могло донети пружање подршке хришћанству.

Један од разлога за овако ватрену расправу о Константину је и тај што питања о Константиновим мотивацијама и делима директно ударају на поновно успостављање хришћанства почетком IV века као легалне и хијерархијске религије, заправо оне која ће постати - само око пола века након Константинове смрти - нова римска државна религија и једина легална религија у Римском Царству. С обзиром да је хришћанство у разним формама и даље међу водећим религијама данашњег света, не чуди што научници и остали имају

² Lobell, Jarrett A., "Emblems of Empire," *Archaeology* v. 60, 3 (May-June 2007), 34-37.

² Lobell, Jarrett A., "Emblems of Empire," *Archaeology* v. 60, 3 (May-June 2007), 34-37.

supported and encouraged the new religion and drastically and irrevocably changed the nature of Christianity.

The actions of Constantine, his political and/or religious motivations, his dealings with Roman polytheistic cults and Christian heresies, his role in the Council of Nicaea, his position as *Pontifex Maximus* or chief priest of the Roman state, the military campaigns not only against foreign enemies but also against other Roman emperors that - after nearly two decades - left him as sole ruler of the empire, the reasons for the execution of his son Crispus and his wife Fausta - the list of topics that were debated in antiquity during and after Constantine's lifetime and continue to be debated even now is very long. The bibliography on Constantine is enormous, and new books and articles are added each year; that bibliography now includes articles from the first five volumes of the proceedings of the Niš and Byzantium symposia.³

Even the building programs of Constantine are controversial. In the interest of time, we shall pass over his monuments in and around Rome, e.g., the Basilica of St. Peter; the circiform basilicas or covered cemeteries constructed on imperial properties outside the walls of the city; his baths or impe-

³ For a recently compiled bibliography of primary and secondary sources on Constantine, see *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, edited by Noel Lenski, Cambridge University Press, 2006, 411-455. A very recent book with an emphasis on material culture is *Constantine the Great: York's Roman Emperor*, edited by Elizabeth Hartley, Jane Hawkes, Martin Henig, and Francis Mee, York Museums Trust, York UK, 2006. Only recent and especially relevant items are cited in this paper, except for the sources concerning the death and burial of Constantine, where more extensive citations are provided.

непоколебљиве ставове, објективне и субјективне, о императору који је - какво год да је било његово сопствено веровање - несумњиво подржавао и охрабривао нову религију и драстично и неопозиво променио природу хришћанства.

Константинове активности, његове политичке и/или религијске мотивације, његов однос према римским многобожачким култовима и хришћанским јересима, његова улога у Никејском сабору, његов положај *Pontifex Maximus*-а или врховног свештеника римске државе, ратни походи не само против страних непријатеља већ и против других римских императора којима је успео да - након скоро две деценије - постане једини владар у царству, разлози за смакнуће сопственог сина Криспа и његове жене Фаусте - веома је дуга листа тема о којима се расправљало у античко доба за Константинова живота и после њега, а о којима се расправља све до данашњег дана. Библиографија о Константину је огромна, а сваке године додају јој се нове књиге и чланци; ова библиографија сада укључује и радове из првих пет бројева зборника радова са симпозијума „Ниш и Византија“.³

Контроверзни су и Константинови грађевински програми. Ради

³ Нова библиографија примарних и секундарних извора о Константину може се видети у: *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, уредио Ноел Ленски, „Cambridge University Press“, 2006, 411-455. Најновија књига у којој се истиче материјална култура је: *Constantine the Great: York's Roman Emperor*, уредили Елизабет Хартли, Џејн Хоукс, Мартин Хениг и Франсис Меј, „York Museums Trust, York UK“, 2006. У овом делу цитирају се само скорији и посебно релевантни чланци, осим извора који се тичу смрти и сахране Константина, из којих су узети шири цитати.

rial *thermae*; Constantine's takeover of Maxentius' monumental *Basilica Nova* just outside the Roman Forum; and the Arch of Constantine whose original builder, date, sculpture, inscription, and use of *spolia* have been the subjects of recent scholarly debate.⁴

The building programs of Constantine lead us to Constantinople, the city founded by the emperor in November of the year 324, soon after his victory over Licinius and thus his acquisition of control over the entire Roman empire. Refounded on the site of Byzantium, the new city was dedicated with both pagan and Christian rituals on 11 May of the year 330. Although Eusebius and later writers claimed that Constantinople had been founded as a Christian city untouched by pagan worship, the pagan temples of Byzantium remained intact and Constantine built new ones, e.g., the Capitolium. And only under later emperors did the new city take on the trappings of New Rome; for example, not until the reign of Constantius II

⁴ Pensabene, Patrizio, and Clementina Panella, *Arco di Costantino tra Archeologia i Archeometria* (Studia archaeologica 100), L'Erma di Bretschneider, Rome, 1999; Kleiner, Fred S., "Who really built the Arch of Constantine?" [review article], *Journal of Roman Archaeology* 14 (2001) 661-663; Wilson Jones, Mark, "Genesis and mimesis: the design of the Arch of Constantine in Rome," *Journal of the Society of Architectural Historians* 59,1 (2000) 50-77; Elsner, Jas, "From the culture of *spolia* to the cult of relics: the Arch of Constantine and the genesis of Late Antique forms," *Papers of the British School at Rome* 68 (2000) 149-184; Hall, Linda Jones, "Cicero's '*instinctu divino*' and Constantine's '*instinctu divinitatis*': the evidence of the Arch of Constantine for the senatorial view of the vision of Constantine," *Journal of Early Christian Studies* 6,4 (1998) 647-671.

уштеде у времену, само ћемо поменути његове споменике у Риму и око Рима, нпр. Базилику светог Петра; кружне базилике или покривена гробља конструисана на царском имању ван градских зидина; његова купатила или царске *thermae*; Константиново преузимање Максенцијево монументалне грађевине *Basilica Nova* непосредно поред Римског форума; и Константинову капију, чији су оригинални градитељ, датум градње, скулптура, натпис и употреба грађевинског материјала са других објеката (*spolia*) били предмет недавне научне расправе.⁴

Константинови грађевински програми воде нас до Константинопоља, града којег је император основао новембра 324. године, убрзо након његове победе над Лицинијем и преузимања контроле над целом римском империјом. Изграђен на темељима Бизанта, нови град је био освећен и паганским и хришћанским ритуалима 11. маја 330. године. Мада су Еузебије и каснији писци тврдили да је Константинопољ основан као хришћански град, недодирнут па-

⁴ Pensabene, Patrizio, and Clementina Panella, *Arco di Costantino tra Archeologia i Archeometria* (Studia archaeologica 100), L'Erma di Bretschneider, Rome, 1999; Kleiner, Fred S., "Who really built the Arch of Constantine?" [review article], *Journal of Roman Archaeology* 14 (2001) 661-663; Wilson Jones, Mark, "Genesis and mimesis: the design of the Arch of Constantine in Rome," *Journal of the Society of Architectural Historians* 59,1 (2000) 50-77; Elsner, Jas, "From the culture of *spolia* to the cult of relics: the Arch of Constantine and the genesis of Late Antique forms," *Papers of the British School at Rome* 68 (2000) 149-184; Hall, Linda Jones, "Cicero's '*instinctu divino*' and Constantine's '*instinctu divinitatis*': the evidence of the Arch of Constantine for the senatorial view of the vision of Constantine," *Journal of Early Christian Studies* 6,4 (1998) 647-671.

did the senate in the new city become constitutionally equivalent to the one in Rome, and a *proconsul* governed Constantinople until 359 when a city *prefect*, as at Rome, took over the position.

A primary question concerning the foundation of Constantinople may be how Constantine himself envisioned his new city. Did he consider it his own capital, a permanent imperial residence in the East, but analogous to the tetrarchic capitals of Nikomedeia for Diocletian and Thessaloniki for Galerius? Did Constantine foresee Constantinople as the New Rome permanently to replace Old Rome,⁵ or was that development a later consequence of the sack of Rome in 410 and the eventual loss of the Western Empire?

Whatever his views about the future of Constantinople, Constantine constructed there an important edifice in which he planned to be buried and where he was eventually interred after his death in 337. It was located near the new Constantinian fortification of the city, on the inner side of the wall. The Church of the Holy Apostles was destroyed and replaced by a mosque after the capture of Constantinople in 1453,⁶ but its importance as the burial

⁵ This question should probably be phrased in somewhat different terms, since Rome had ceased to be the capital of even the western empire during the First Tetrarchy (293-305), when Constantius was based at Trier and Maximian at Milan. Even after his victory over Maxentius in 312, Constantine continued to rule from Trier. Later in the 4th century the emperors Gratian, Valentinian II, and Theodosius I used Milan as their capital rather than Rome; in 402 the imperial court was transferred from Milan to Ravenna.

⁶ For possible visible remains of the church, see Dark, Ken, and Ferudun Özgümüş, "New evidence for the Byzantine Church of the Holy Apostles from Fatih Camii, Istan-

ганским обредима, пагански храмови Бизанта остали су неоскрнављени, а Константин је саградио и нове, нпр. Капитолијум. Тек под каснијим императорима град је добио спољна обележја Новог Рима; на пример, тек је у време владавине Констанција II сенат новог града био конституционално изједначен са сенатом у Риму, а Константинопољем је управљао проконзул (*proconsul*) све до 359. године, када је ту функцију преузео градски префект (*prefect*), као у Риму.

Главно питање у вези са оснивањем Константинопоља може бити како је сам Константин замишљао свој нови град. Да ли га је он сматрао сопственим главним градом, сталним царским седиштем на Истоку, али по аналогији са тетрархијским главним градовима Никомедијом за Диоклецијана и Солуном за Галерија? Да ли је Константин предвидео да ће Константинопољ као Нови Рим трајно заменити Стари Рим,⁵ или је такав развој догађаја био последица пустошења Рима 410. године и коначног пада Западног Царства?

Какви год да су били његови погледи на будућност Константинопоља, Константин је у овом граду подигао значајно здање у којем је планирао да буде сахрањен и где је коначно и био покопан после смрти 337. године. Грађевина се налазила у

⁵ Ово питање би вероватно требало изразити на нешто другачији начин, будући да је Рим престао да буде главни град и самог западног царства још у време Прве тетрархије (293-305), када је Констанције имао седиште у Триру а Максимијан у Милану. Чак и после победе над Максенцијем 312. године, Константин је наставио да влада из Трира. Касније у IV веку, императори Грацијан, Валентинијан II и Теодосије I радије су користили Милано него Рим као свој главни град; у 402. години је царски двор био пресељен из Милана у Равену.

place of the Byzantine emperors and the conflicting literary descriptions of the building complex have made it a topic of numerous articles and considerable debate.

Constantine apparently constructed an imperial mausoleum,⁷ following the general pattern of the mausolea of Diocletian at Split and of Maxentius on the Via Appia outside Rome. It would have been round or octagonal and covered by a dome.⁸ The major differences were that Constantine's porphyry sarcophagus once stood in the middle of the mausoleum, surrounded by symbols or images of the twelve apostles,⁹ and an altar for Christian services was also placed within the building.¹⁰

The construction of the Church of the Twelve Apostles took place during the reign of Constantius bul." *Oxford Journal of Archaeology* 21,4 (2002) 393-413.

⁷ Mango, Cyril, "Constantine's mausoleum and the translation of relics," *Byzantinische Zeitschrift* 83 (1990) 51-62, 434. Mango's article appears to have resolved many of the issues concerning the Church of the Holy Apostles and the mausoleum and their relationship. See also Ćurčić, Slobodan, "From the Temple of the Sun to the Temple of the Lord: monotheistic contributions of architectural iconography in Late Antiquity," in *Architectural Studies in Memory of Richard Krautheimer*, edited by C. Striker and J. S. Ackerman, Mainz, 1996, 55-61.

⁸ For contemporary imperial mausolea, see the remains of the the Tor Pignatura or Mausoleum of Helena, the mother of Constantine, beside the Basilica of Marcellinus and Peter on the Via Labicana (now Via Casilina) in Rome, and Santa Costanza, perhaps the tomb of Constantine's daughter Constantina, also at Rome. Possibly the Mausoleum of Helena was built originally for Constantine before the founding of Constantinople.

⁹ Elsner 2000, 157-158, with bibliography.

¹⁰ Mango 1990, 55, based on Eusebius, *Vita Constantini*, 4. 58-60.

близини новог Константиновог градског утврђења, са унутрашње стране зида. Црква Светих апостола била је разрушена и на њеном месту је подигнута џамија након заузимања Константинопоља 1453. године,⁶ али су значај објекта као гробног места византијских царева и контрадикторни литерарни описи комплекса зграде од ње учинили тему бројних чланака и опсежних расправа.

По свему судећи, Константин је саградио царски маузолеј,⁷ према општем моделу Диоклецијановог маузолеја у Сплиту и Максенцијевог маузолеја на Вија Апији изван Рима. Вероватно је био округлог или осмоугаоног облика и покривен куполом.⁸ Главне разлике су биле у томе што је Константинов саркофаг од порфира некад стајао у средини маузолеја,

⁶ За могуће видљиве остатке цркве, видети: Dark, Ken, and Ferudun Özgümüş, "New evidence for the Byzantine Church of the Holy Apostles from Fatih Camii, Istanbul," *Oxford Journal of Archaeology* 21,4 (2002) 393-413.

⁷ Mango, Cyril, "Constantine's mausoleum and the translation of relics," *Byzantinische Zeitschrift* 83 (1990) 51-62, 434. Чини се да је Мангоов чланак разрешио многа питања која се тичу Цркве Светих апостола и маузолеја, као и њиховог односа. Видети, такође: Ćurčić, Slobodan, "From the Temple of the Sun to the Temple of the Lord: monotheistic contributions of architectural iconography in Late Antiquity," in *Architectural Studies in Memory of Richard Krautheimer*, edited by C. Striker and J. S. Ackerman, Mainz, 1996, 55-61.

⁸ За савремене царске маузолеје, видети остатке „Тор Пигнатура“ или Маузолеја Хелене, Константинове мајке, поред Базилике Марцелина и Петра на „Via Labicana“ (сада „Via Casilina“) у Риму, и маузолеј „Santa Costanza“, можда гробницу Константинове ћерке Константине, такође у Риму. Претпоставља се да је Маузолеј Хелене био првобитно изграђен за Константина, пре оснивања Константинопоља.

(337-361), although it was not dedicated until 370. In the meantime, in 359 the patriarch of Constantinople, Macedonius, had temporarily removed Constantine's sarcophagus from the mausoleum because of structural problems, possibly the result of an earthquake in 358. One might speculate that after the reconstruction Constantine was placed in the central niche, across from the doorway, and, as Mango points out, nothing more is heard of the symbols or images of the twelve apostles, although relics of three apostles had recently been translated to Constantinople and buried below the floor of the church under construction at that time.¹¹ Thus the long-standing question of which came first, the Church of the Holy Apostles or the Mausoleum of Constantine, seems to have been resolved. As of yet, however, there is no answer to the even more intriguing question of how Constantine envisioned himself and his role in Christianity, by the time he constructed his mausoleum near the end of his reign and planned his burial in the midst of the apostles.¹²

¹¹ Mango 1990, 56.

¹² See Odahl, Charles M., "God and Constantine: divine sanction for imperial rule in the first Christian emperor's early letters and art," *Catholic Historical Review* 81, 3 (1995) 327-352, where the author argues that already early in his reign Constantine and his advisors "began the erection of a political theory that presented him as the divinely sanctioned imperial agent of the Christian God on earth." Even the role of imperial agent of God, however, was less blasphemous than the placement of Constantine - like Christ - in the middle of the disciples. Mango 1990, 58-59 and footnote 48, points to the depiction of Diocletian and Maximian in the midst of the Twelve Gods on the Arch of Galerius in Thessaloniki; he suggests that Constantine may have seen himself in a similar role among the "heroes" of Christianity.

окожуе симболима или сликама дванаест апостола,⁹ и да је олтар за хришћанске обреде био такође смештен у унутрашњости грађевине.¹⁰

Изградња Цркве дванаест апостола одвијала се током владавине Констанција (337-361), мада црква није била освешћена до 370. године. У међувремену, 359. године, патријарх Константинопоља Македонијус је привремено изместио Константинов саркофаг из маузолеја због грађевинских проблема, можда насталих услед земљотреса у 358. години. Може се претпоставити да је, након реконструкције, Константин био постављен у централну нишу, на супротној страни од улазних врата, а, како истиче Манго, о симболима или сликама дванаест апостола никад се ништа више није чуло, мада су мошти три апостола недавно пренете у Константинопољ и сахрањене испод пода цркве која се градила у то време.¹¹ На тај начин је, изгледа, решено давнашње питање око тога шта је прво настало, Црква Светих апостола или Константинов маузолеј. Међутим, још увек нема одговора на још интригантније питање везано за то како је Константин замишљао себе и своју улогу у хришћанству, све до момента када је пред крај своје владавине изградио свој маузолеј и планирао да буде сахрањен у средишњој између апостола.¹²

⁹ Elsner 2000, 157-158, са библиографијом.

¹⁰ Mango 1990, 55, based on Eusebius, *Vita Constantini*, 4. 58-60.

¹¹ Mango 1990, 56.

¹² Видети: Odahl, Charles M., "God and Constantine: divine sanction for imperial rule in the first Christian emperor's early letters and art," *Catholic Historical Review* 81, 3 (1995) 327-352, где аутор тврди да је већ на почетку своје владавине Константин са својим саветницима «почео изградњу

Mention of Constantine's mausoleum brings us back to his death. According to Eusebius, in Book IV of his *Life of Constantine*, the emperor celebrated Easter in the spring of 337 and then, beginning to feel ill, he visited the hot baths at the city of Helenopolis in Asia Minor. Traveling from there to the suburbs of Nikomedeia, he asked the bishops to baptize him, which they did. He arranged his affairs and, surrounded by his soldiers and body guard, he died on the last day of Pentecost.¹³ Eusebius' account sounds like a version of the „good death“, in which a man dies peacefully of disease or old age, all his tasks having been completed and his responsibilities fulfilled, his family gathered around his bed, with time to make final dispositions and to speak last words to family and friends.

According to other sources, however, the reality was very different. Constantine did not believe that his tasks of conquest and Christianization¹⁴ were complete but, on the contrary, he had traveled to Asia Minor with a naval force in May 337 as the first stage of a major military campaign against the Persians.¹⁵ His son Constantius had already gone ahead to Antioch. After visiting the

Помињање Константиновог маузолеја враћа нас његовој смрти. Према Еузебију, у Књизи IV његовог дела *Живот Константина*, император је прославио Ускрс у пролеће 337. године а онда је, пошто се није осећао добро, посетио топлице у граду Хеленополису у Малој Азији. На путу одакле ка предграђу Никомедије, замолио је епископе да га крсте, што су они и учинили. Средио је своје послове и, окружен својим војницима и телохранитељима, умро је последњег дана Свете Тројице.¹³ Еузебијев запис звучи као верзија „добре смрти“, у којој човек мирно умире од болести или старости, након што је привршио све своје задатке и испунио своје обавезе, са својом породицом окупљеном око кревета, са довољно времена да учини коначне припреме и упуту последње речи својој породици и пријатељима.

Из других извора, међутим, видимо сасвим другачију стварност. Константин није веровао да су његови задаци у вези са освајањима и преобраћањем у хришћанство¹⁴ били завршени, већ је, напротив, у мају 337. године отпутовао са поморском

политичке теорије која га је представљала као богом одабраног царског заступника хришћанског Бога на земљи». Улога царског представника Бога била је, међутим, мање богохулна од постављања Константина - као Христа - у средину између следбеника. Манго, 1990, 58-59 и фуснога 48, указује на приказивање Диоклецијана и Максимијана у средини између дванаест богова на Галеријевој капији у Солуну; он сматра да је можда Константин себе видео у сличној улози међу „херојима“ хришћанства.

¹³ Eusebius, *Vita Constantini*, 4. 59-64.

¹⁴ За Константина као крсташа, видети: Fowden, Garth, *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity*, Princeton, 1993, 80-99.

¹³ Eusebius, *Vita Constantini*, 4. 59-64.

¹⁴ For Constantine as crusader, see Fowden, Garth, *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity*, Princeton, 1993, 80-99.

¹⁵ Although referred to by several 4th century pagan sources, this campaign was suppressed in various Christian sources, beginning with Eusebius, *Vita Constantini*. See Fowden, Garth, „The Last Days of Constantine: Oppositional Versions and their Influence,” *Journal of Roman Studies* 84 (1994) 146-170, especially 146-153 on the Iranian campaign.

baths at Helenopolis, the emperor became ill and spent time in camp before proceeding to Nikomedeia.

The bishop of that city, of whom he requested baptism, was Eusebius of Nikomedeia, who served in that capacity from ca. 317 until 339, after which he became bishop of Constantinople (339-342). It is unclear whether Eusebius was among the bishops whom the emperor had invited to accompany him on his campaign¹⁶ or was found in his see at Nikomedeia. Although an ardent defender of Arius, Eusebius seems not to have been an Arian, and was well acquainted with Constantine, who had spent much of the time between 324 and 330 in Nikomedeia; he continued to be influential after the emperor moved to Constantinople.¹⁷ He was not therefore an inappropriate choice to officiate at the emperor's death-bed baptism, and Constantine's condition may have been too critical for delay.

According to the authors Aurelius Victor, Jerome, Cassiodorus, and Malalas, Constantine died at or in *Achyron*.¹⁸ A Greek word meaning a

¹⁶ Eusebius, *Vita Constantini*, 4.56 Note that Eusebius, bishop of Nikomedeia, should not be confused with Eusebius of Caesarea, the author of the *Vita Constantini*.

¹⁷ For Eusebius of Nikomedeia, see Gwynn, David M., "Constantine and the Other Eusebius," *Prudentia* 31,2 (1999) 94-124. For the amazing changes in later versions of the baptism of Constantine, see Fowden 1994, 153-170.

¹⁸ The sources are cited, conveniently but without much context, by David Woods, "Where did Constantine Die?" *Journal of Theological Studies* 48 (1997) 535; Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus* 41; Jerome, *Chronicle* s. a. 337; Cassiodorus, *Chronicle* s. a. 339; *Laterculus Imperatorum ad Justin I*; and Malalas, *Chronographia* 13.14; along with other sources on Constantine's death that do not mention Achyron: Eutropius, *Breviarium ab urbe condita* 10.8;

силом у Малу Азију, у првој фази великог војног похода на Персијанце.¹⁵ Његов син Констанције је већ узнапредовао ка Антиохији. Након посете топлницама у Хеленополису, цар се разболео и провео неко време у војном логору пре него што је наставио ка Никомедији.

Епископ тога града, од којег је захтевао да га крсти, био је Еузебије Никомедијски, који је тамо држао епископски положај од око 317. до 339. године, када је постао епископ у Константинопољу (339-342). Није јасно дали се Еузебије налазио међу епископима које је цар позвао да га прате на походу¹⁶ или су се срели у његовом епископском седишту у Никомедији. Мада је Еузебије био ватрени заштитник Арија, чини се да сам није био аријанац, а добро се познавао са Константином, који је доста времена у периоду између 324. и 330. године провео у Никомедији; његов утицај се наставио и након што је император прешао у Константинопољ.¹⁷ Стога он није био непогодна личност за обављање обреда крштења на царској самртној постели, а

¹⁵ Мада су га неки пагански извори из IV века помињали, овај поход су прећугали различити хришћански извори, почев са Еузебијем, *Vita Constantini*. Видети: Fowden, Garth, "The Last Days of Constantine: Oppositional Versions and their Influence," *Journal of Roman Studies* 84 (1994) 146-170, посебно 146-153 у вези са походом на Иран.

¹⁶ Eusebius, *Vita Constantini*, 4.56 Имајте у виду да Еузебија, епископа у Никомедији, не треба мешати са Еузебијем Цезарејским, који је написао *Константинов живот*.

¹⁷ За Еузебија Никомедијског, видети: Gwynn, David M., "Constantine and the Other Eusebius," *Prudentia* 31,2 (1999) 94-124. Запањујуће промене у каснијим верзијама Константиновог крштења, видети у: Fowden 1994, 153-170.

barn, a place to store straw, a “chaff-house”, or even a stable, it was transliterated into Latin and explained as the countryside (*rus*), a villa, a *villa publica*, or (Malalas, in Greek) a *proasteion*, all near Nikomedeia. Scholars in two recent articles have reached very different conclusions about the meaning of the word in this context. David Woods argued that Constantine died in a rural establishment in the countryside.¹⁹ The emperor, having continued his journey, suddenly became very ill and took shelter in the nearest available facility. “Necessity forced him to seek shelter at an establishment which would normally be considered far beneath the imperial dignity.”²⁰

Richard Burgess, on the other hand, interprets the word as referring to an imperial villa named Achyron at or in the vicinity of the city of Nikomedeia.²¹ He argues that it was probably the suburban villa used by Constantine while he was in residence in Nikomedeia between the defeat of Licinius in 324 and the move to Constantinople in 330. The establishment would have been staffed and ready for the arrival of the ill or dying emperor.²² Thus Constantine would have died in an appropriate place and manner.

Whatever the truth of the matter, this recent debate illustrates the fact that the death of Constantine, whose anniversary we celebrate this year, was and is as controversial as the actions taken during his lifetime. This native son of Naissus, in whose honor

Константиново стање је можда било исувише критично за било каква одлагања.

Према писцима Аурелијусу Виктору, Јерониму, Касиодору и Малали, Константин је умро у Ахирону (*Achyron*).¹⁸ Ова грчка реч која значи амбар, место за складиштење сена, плевња, или чак штала, пренета је у латински језик и објашњена као село (*rus*), вила (*villa publica*), или (код Малале, на грчком) *proasteion*, све у близини Никомедије. У два скоррија чланка, научници су дошли до врло различитих закључака у вези са значењем ове речи у датом контексту. Дејвид Вудс је тврдио да је Константин умро у сеоском здању у унутрашњости.¹⁹ Наставивши свој пут, цар се изненада јако разболео и потражио уточиште на најближем имању. „Нужда га је приморала да затражи склониште у објекту који би у нормалним околностима био далеко испод његовог царског достојанства.”²⁰

С друге стране, Ричард Бурџис интерпретира ову реч у значењу царске виле под именом Ахирон која се налазила у близини или у самом граду Никомедији.²¹ Он тврди да је то

¹⁸ Ове изворе цитирао је, на добар начин али без ширег контекста, Дејвид Вудс: David Woods, “Where did Constantine Die?” *Journal of Theological Studies* 48 (1997) 535; Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus* 41; Jerome, *Chronicle* s. a. 337; Cassiodorus, *Chronicle* s. a. 339; *Laterculus Imperatorum ad Justin I*; and Malalas, *Chronographia* 13.14; along with other sources on Constantine’s death that do not mention Achyron: Eutropius, *Breviarium ab urbe condita* 10.8; Orosius, *Adversus paganos* 7.28.30.

¹⁹ Woods 1997, 531-535.

²⁰ Woods 1997, 534.

²¹ Burgess, Richard, “ΑΧΥΡΩΝ or ΠΡΟΑΣΤΕΙΟΝ. The Location and Circumstances of Constantine’s Death,” *Journal of Theological Studies* 50,1 (1999) 153-161.

Orosius, *Adversus paganos* 7.28.30.

¹⁹ Woods 1997, 531-535.

²⁰ Woods 1997, 534.

²¹ Burgess, Richard, “ΑΧΥΡΩΝ or ΠΡΟΑΣΤΕΙΟΝ. The Location and Circumstances of Constantine’s Death,” *Journal of Theological Studies* 50,1 (1999) 153-161.

²² Burgess 1999, 159.

this symposium was established, remains still, 1670 years after his death, a lively and fascinating figure.

вероватно била приградска вила коју је Константин користио док је боравио у Никомедији између победе над Лицинијем 324. године и пресељења у Константинопољ 330. године. Ово здање треба да је било потпуно опремљено и спремно да прими болесног или умирућег императора.²² На тај начин, Константин би умро на достојном месту и на одговарајући начин.

Каква год да је права истина о овом питању, та недавна расправа илуструје чињеницу да је Константинова смрт, чију годишњицу обележавамо ове године, била и још увек јесте исто онолико контроверзна колико и акције које је он предузимао за живота. Овај син Наисуса, у чију част је установљен овај Симпозијум, представља и данас, 1670 година после смрти, узбудљиву и фасцинантну личност.

Carolyn S. Snively

Gettysburg College
(Keynote address
at the opening ceremony of
the Symposium „Niš and Byzantium VI“)

Каролин С. Снајвли

Гетисбург колеџ
(Говор са свечаног отварања
симпозијума
„Ниш и Византија VI“)

²² Burgess 1999, 159.